

John Lukács: A XX. század és az újkor vége. Budapest, Európa Könyvkiadó 1994.

435 p.

John Lukács tíz fejezetből álló könyvének már a címe is sokat sejtető. A kiváló magyar származású amerikai történészprofesszor 1991-1992-ben írott munkája újszerű és több szempontból is formabontó. Benne a politikaelmélet és a politikatörténet ötvöződik a 20. századi történelem fő folyamatainak és csomópontjainak - mesteri könnyedséggel és nagy tárgyismerettel megírt - esszéisztikus elemzésével. John Lukács szemléletformáló történetírása már-már az irodalom határait súrolja. Gondolkodásra ösztönöz, kételyeket ébreszt, egy-egy tételével szinte már ingerel és provokál. Eközben prózai önvallomást ad Európa, az európai kultúra és az emberi természet szeretetéről. Évszázadokon és országokon könnyedén átszökellve tükröt tart a 20. század, Kelet-Európa és magyar honfitársai elé. Felvázolja a múlt fő összefüggéseit, hogy ezek alapján egy (nem túl derűs és biztató) látéletet és előrejelzést adjon a világ, Európa és - főleg - a darabjaira szétesett Kelet-Európa államainak és nemzeteinek jelenéről, fejlődésük várható tendenciáiról.

Nem kronológiailag, hanem történelmileg nézve a 20. század nagyjában és egészében véget ért az 1989-es esztendő eseményeivel. „Rövid évszázad volt - írja. Hetvenöt esztendeig tartott - 1914-től 1989-ig.” Két fő eseménye a két világháború volt. Ez a két hegyvonulat határozta meg az egész század arculatát. Ezek árnyékában éltünk. Mostanáig. A szerző vitatkozik azzal a szerinte téves nézettel, hogy a század egész történetét döntően két világnézet (a Woodrow Wilsonék által képviselt demokrácia, valamint a Lenin vezette nemzetközi kommunizmus) és két hatalom ' (az USA és a Szovjetunió) küzdelme határozta meg. Úgy látja, hogy mindkét világnézet 19. századi volt, s mint ilyen már a század kezdetén elavult. Különösen vonatkozik ez a nemzetközi szocializmusra, amelyet már 1914-ben kiheverhetetlen csapás ért a különféle nacionalizmusok részéről. Még a Wilson által támogatott nemzeti önrendelkezés eszméje is forradalmibb volt, mint Leniné, hiszen emiatt bomlottak fel egész birodalmak a 20. század elején, s emiatt bomlott fel a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia is most, a század végén.

„A kommunizmus halott, a nemzeti önrendelkezés ideálja él és virul” - szögezi le tételszerűen. Oroszországban és a volt szocialista országokban ma már szinte sehhol sem találni hithű kommunistát. A megmaradt párteberek átvedlettek nacionalista bürokratává. Nácik és radikális nacionalisták viszont továbbra is vannak Európa eme részén, ami már egymagában is jelzi, hogy századunk végén is tovább él a tömegnacionalizmus, a 20. század legerősebb politikai és társadalmi jelensége. Ennek legradikálisabb képviselője Hitler volt, aki - Leninéktől eltérően - valóban meghatározó történelmi személyiség volt, „a huszadik század legnagyobb forradalmára”. A század 1940-1941 előtti időszakát ugyanis jórészt a két világháborút kirobbantó Németország és Hitler készítette elő, ő határozta meg.

Nagyrészt a hidegháborút is Hitler hagyta a világra, hiszen a hidegháború Európa kettészakadásából fakadt, ez pedig a Hitler által kezdett és vívott háborúból következett. Elhúzódása pedig alapvetően annak a félelemnek köszönhető, hogy 1945 után az amerikaiak és az oroszok kölcsönösen félreismerték egymás nagyhatalmi szándékait Európában. Pedig Churchill angol miniszterelnök már 1944 novemberében megjósolta, hogy Oroszország most ugyan éhes farkasnak látszik a bárányok között, de az evés után jön az emésztés. S valóban, a Kelet-Európát lenyelő „szovjet farkast” 1945-1948 után erősödő „emésztési zavarok” gyötörték. Ezt mutatta a titóista Jugoszlávia 1948 utáni fordulata, az 1953-as kelet-berlini nyílt felkelés, az orosz csapatok kivonulása Ausztriából 1955-ben, nem különben az 1956-os lengyel zavargások és a magyar népfelkelés. Az orosz területi visszavonulással és politikai megingással párhuzamosan a kommunista világnézet hanyatlása is megkezdődött 1956-ban. Bebizonyosodott Churchill próféciaja: az oroszoknak nemcsak a mennyiséggel, nemcsak az emésztéssel volt bajuk, hanem a kommunizmus minőségével is. Ezt jól példázza - Románia kivételével - a kelet-európai nomenklatura békés lemondása is a hatalomról.

Egyébként Oroszország visszavonulása Európából már az 1917. novemberi „kommunista puccs” után megkezdődött politikai, társadalmi, ideológiai stb. értelemben egyaránt. A szerző szerint Lenin forradalmár volt, de nem államférfi Sztálin viszont államférfi volt, de nem forradalmár. Ez a grúz származású „nagy orosz nacionalista” nagy megvetéssel viseltetett a nemzetközi kommunizmus és a Nyugattól átvett marxizmus iránt. Oroszországot inkább ázsiai, mint európai államnak tartotta. 1917 után hamarosan kiderült, hogy a bolsevik irányítás alatt összeálló Oroszország telis-tele van nem európai, szlavofil vonásokkal. John Lukács erőteljesen hangsúlyozza az orosz-szovjet történelem folytonosságát. Úgy látja, hogy Sztálin, Hruscsov és Breznyev szovjet állama folytatása volt az Iván és Péter által építeni kezdett, bizánci típusú cezaropapista államnak.

A század végére a kommunizmus eltűnt, de Oroszország maradt. Most egy „orosz Oroszország” van születőben, megannyi kérdőjellel. Vajon mekkora lesz (illetve marad), és miféle szerepet tölt majd be Európában? Mennyi marad a birodalomból és mennyi az államból? A szerző úgy látja, hogy Oroszországot már nemcsak a volt szovjetköztársaságokban fellángoló nacionalizmusok veszélyeztetik. Már nem is Európa felől leselkedik a fő veszély, mert a kaukázusi és az ázsiai térségekben felsejlik az iszlám és a kínai japán törekvések sötétlő árnyéka.

Oroszország visszavonulása Kelet-Európából nemcsak a hidegháborúnak vetett véget. Egyúttal olyan tátongó hatalmi űrt is hátrahagyott, amelyet nagy valószínűséggel majd a térségben nagy történelmi hagyományokkal és kötődésekkel rendelkező egyesült Németország fog betölteni.

Különös figyelmet érdemel a könyv VIII. és IX. fejezete. *A Nacionalizmus, nemzetiség, nativizmus, nemzeti érzés, nemzeti egyházak, nemzeti vallás* című fejezetben a szerző főleg a 20. századi nacionalizmusok természetrajzával foglalkozik. Figyelme középpontjában a radikális és populista nacionalizmusok állnak. Röviden érinti a szlovák nacionalizmusnak azt az útját is, amely a cseh és szlovák emigráns politikusok 1918-as pittsburghi nyilatkozatával kezdődött, jó húsz év múlva pedig azzal folytatódott, hogy a teljes „függetlenség” kedvéért „a szlovák nacionalizmus szétrombolta Csehszlovákiát” - egy új (Berlintől való) függés kedvéért. *Az állam az újkor végén* című IX. fejezetben John Lukács leginkább az állam és a nemzet, az állam és a nép szuverenitása, valamint az állam és a (fasiszta, kommunista) párt kapcsolatának a történelmi kérdéseire koncentrálna. Több fontos problémára hívja fél a figyelmet. A Szovjetunióban az államot kovászsként összetartó, majd összeomló kommunista párt magával rántotta az államot is, de ez utóbbi nem szűnt meg. Az egyik nagy kérdés, hogy Oroszországban milyen állam fog kialakulni? A másik hatalmas probléma, hogy - míg Nyugat-Európa egyre inkább a nemzetek közötti vagy nemzetek fölötti bürokratikus szerveződés útját járja (s létrejöhet akár egy „egyesült európai állam” is), addig - Kelet-Közép-Európában, a Kaukázusban nagy erővel tört a felszínre a „törzsi háborúskodás”. A kis nemzeti (vagy törzsi) államok hihetetlen szaporodásnak indultak. Ezek konfliktusai - ismervé az „európai közösség”-nek a balkáni válság megfékezésére irányuló szánalmas tehetetlenségét - egy újabb Szarajevó (történelmileg kiszámíthatatlan) veszélyével fenyegethetnek.

John Lukács más tekintetben sem túlságosan derűlátó. Nagy badarság azt hinni, hogy a szlovákok vagy a bolgárok most „beléptek” vagy „újra beléptek” történelmi fejlődésük kapitalista szakaszába. Ennek ugyanúgy nincsenek meg még a feltételei, mint egy szilárd, liberális, parlamentáris, többpárti demokráciának. Kelet-Európa legfőbb politikai realitása, egyetlen népszerű vallása ugyanis a kirekesztő jellegű populista nacionalizmus volt és marad. A térség egészére vonatkozóan végezetül azt is megállapítja, hogy ami javában zajlik Kelet-Európában, az nemcsak Jaltának, hanem itt-ott Versailles-nak, az első világháború hagyatékának is felszámolása. A huszadik század az 1990-es évek elejére valóban véget ért.

Kiss László

Židovská identita včera, dnes a zajtra (A zsidók identitása tegnap, ma és holnap). Peter Salner összeállítása. Bratislava, Československá únia Židovskej mládeže - Ústav etnologie SAV 1995. 80 p.

Az identitás kérdése a posztkommunista országok szakmai és tudományos nyilvánosságának állandó égető problémaköre maradt. A nacionalizmus éledése egyrészt, másrészt pedig az univerzalizmusra utaló modern idők jelei felélesztik az emberekben az érdeklődést a saját múltjukat, eredetüket, etnikai, vallási, szociális hovatartozásukat érintő kérdések iránt, mely kérdések Szlovákiában különösen nagy intenzitással vetődnek fel olyan etnikai és vallási csoportok összefüggésében, amelyekről az elmúlt évtizedekben különböző okok miatt nyilvánosan nem lehetett beszélni. Ezért a velük kapcsolatos mai információk főleg az idősebb nemzedék számára jelentenek újrafelfedezést.

Az identitáskeresés kérdései elsősorban a fiatalabb generációk körében jelennek meg problémaként, ezért a Csehszlovákiai Zsidó Ifjúság Uniója azzal a kezdeményezéssel lépett elő, hogy *Zsidó identitás* címmel szemináriumot rendezzen saját tagjai számára. (Számos olyan politikai és társadalmi intézmény létezik ma, amely Csehszlovákia 1993. évi kettéosztást ignorálni igyekszik, és saját hatókörének meghatározására továbbra is a csehek és a szlovákok közös államának területét tekinti érvényesnek. Többek között ugyanez mondható el a *Chochmes* című egyetlen zsidó ifjúsági lapról, amely Csehország és Szlovákia területén jelenik meg. A szeminárium pozitívuma, hogy az unió elhatározását a Szlovák Tudományos Akadémia Etnológiai Intézetével együttműködve valósíthatta meg, s így a problémakörbe a szélesebb nyilvánosság is betekintést nyert. A kiadványban az előadások a szlovákiai zsidó közösség identitásának történetét, jelenét és perspektíváit taglalják.

A bevezető előadás *a Zsidó identitás a Tóra szerint* címmel hangzott el. A szerző, V. Trabalka felvázolja a judaizmus gyökereit és elveit, vallási és jogi előírásait és szokásait. A zsidó közösségekben erős szociális összetartozási érzés alakult ki, amely a diaszpórában élő közösségek életében még inkább megerősödött. Ez okból napjainkban sokan olyanok is zsidóknak tartják magukat, akik elhagyták vallásukat. Sok zsidó számára természetes a nemzethez való tartozás, hiszen a zsidóknál a vallás és a nemzet fogalmának összeolvadása már a kezdetektől fogva kialakult. Az identitás kérdésében a szerző nagy fontosságot tulajdonít a vallásos kérdések ismeretének, illetve a vallási előírások és parancsok betartásának. Megállapítja, hogy a zsidó identitás definiálásával összefüggő problémák elsősorban olyan embereknél lépnek fel, akik saját zsidóságukat a zsidó vallástól elválasztva kívánják meghatározni. Amennyiben egy zsidó a saját zsidóságát kulturális jellegűnek tartja, ez természetesnek mondható, azonban mégsem elegendő a teljes identifikációhoz.

J. Weiser *a Zsidó identitás - egyedülálló jelenség* című előadásában a judaizmus filozófiai kontextusának rövid történetét foglalta össze. Analízise eredményeit három időbeli szakaszba sorolja. Az első időszakot (4-17. század) a zsidó identitás egyértelmű jeleinek kialakulásával jellemzi: a zsidók a nyilvánosság előtt a judaizmussal azonosították magukat, azaz inkább a keresztény környezet határozta meg őket, az a környezet, amely kizárta őket magából a különböző világi és vallási törvényekkel való diszkriminációval. A 18-20. század az az időszak, amikor a judaizmus alapján egymással szemben álló nézetek alakultak ki. Ez együtt jár a zsidóságban a különböző életfelfogások kialakulásával. A zsidók egyenjogúsítása után, amely Európában a Nagy Francia Forradalmat követően kezdődött meg, a zsidóknak három lehetőségük volt: az első a társadalom többségéhez való asszimiláció volt, a második az identitás megőrzése a vallás segítségével, a harmadik lehetőség pedig a szocializmus és a cionizmus ideológiájának képviselője, amely a zsidó szocialisták reakciója volt az antiszemitizmusra. Az utolsó időszakot a holocaust utáni időszakot foglalja magába. A jelenkori zsidó identitás és annak jövőjére vonatkozó nézetek egymástól eltérő képet

mutatnak. A különböző álláspontok a zsidó identitás teljes tagadásától kezdve a zsidóságtól való menekülésen keresztül egészen az ezzel az identitással való erkölcsi kapcsolat fenntartásáig húzódnak. A zsidók mélyen átérzik azt az ellentétet, amely a környező társadalomban való élet és a holocaustra való emlékezés közt feszül. Ez utóbbi emléke sokukat késztet arra, hogy kitartsanak zsidó identitásuk mellett. J. Weiser történelmi adatokra, élvonalbeli filozófusok, politikusok, tudósok és vallási képviselők kijelentéseire és elméleteire alapozza véleményét.

J. Franek a jelenleg Szlovákiában élő zsidók identitását elemezte. Ezen identitás definiálásának kísérlete kapcsán abból a feltételezésből indult ki, hogy olyan kollektív társadalmi jelenségről van szó, amely nemzeti, vallási és kultúrtörténeti jegyek által alakult ki. Történelmi szempontból alátámasztotta a 19-20. század változásainak fontosságát. Mindettől elválaszthatatlan napjaink zsidó identitásának kialakulásában a Holocaust eseménye. A jelenlegi helyzetre - a szerző szerint - a klasszikus értékek határozott eltűnése a jellemző, ez különösen a diaszpóra életét határozza meg. Elmúlóban a vallás, a művelődés, a közös kommunikációs nyelv iránti érdeklődés. A más az individualizmus megkérdőjelezhető értékei jellemzik (ezért a kelet-európai első zsidó közösségeket elsősorban az intellektüellek túlsúlya jellemzi, ugyanakkor a vallási és a különböző segélyegyletek nem alakultak ki).

Szlovákiában zsidó nemzetiségét kevesebben ismerték el, mint amennyit a zsidó egyházközségek saját tagjaikként regisztrálnak: becslés szerint 3 000 zsidó él itt jelenleg. Többen közülük formálisan szlovák, illetve magyar nemzetiségűnek vallják magukat. Nem tartják vallásosnak, de zsidónak érzik magukat (elsősorban kulturális hagyományaik alapján). Ők gyakorlatilag leszakadtak a zsidóságról, de mégsem identifikálják magukat azzal a közeggel, amelyben élnek (a lakosság egy része például szemükre veti „nem szlovák” magatartásukat). A szerző azonban éppen ezt a „sehova nem tartozás” tényét tartja a szlovákiai zsidó hovatartozás tipikus jelének.

A zsidó identitás paramétereit című előadás szerzője, Peter Salner olyan vizsgálat eredményeit teszi közzé, amely eredmények azt mutatják, hogy a háború után született szlovákiai zsidók identitásában hogyan tükröződik vissza a holocaust. Azok a zsidók, akik túléltek a holocaustot, a múltra vonatkozó emlékeiket igyekeztek kitörölni emlékezetükből: emigrációba vonultak, elhagyták őseik hitét és kultúráját, keresztényekkel házasodtak. Néhány zsidó család felfedezve azt, hogy a háború utáni totalitárius társadalmakban tovább él a zsidó származással szembeni negatív álláspont, igyekezett eltitkolni származását a szélesebb közvélemény előtt, mi több, még saját gyermekei előtt is (sokan például megváltoztatták vezetéknevüket). Az eredet „feltárásához” viszont az vezetett, hogy a gyermekek „éretté váltak”, vagy pedig, hogy ezt „kisebbit rossznak” tartották, mint azt, hogy a gyermekek másoktól szerezzenek tudomást saját származásukról. Olykor az késztette őket a „feltárára”, hogy a gyermekek antiszemita kijelentéseket tettek valódi vagy vélt zsidókkal kapcsolatban saját környezetükben.

A mai negyven- és ötvenéves korosztály zsidó identitásának formálódása a család, a zsidó közösség és a nem zsidó környezet hármasságában jött létre. Meghatározó feladatot töltött be ebben a folyamatban a saját, egyéni tapasztalat. Ez a tény azt eredményezte, hogy gyakran ugyanannak a családnak a tagjai (például unokatestvérek) ma egészen különböző módon élik meg saját zsidóságukat. Napjainkban az egyének viszonyát a zsidó azonossághoz alapvetően két tényező határozza meg:

1. A társadalom többségének a hozzáállása, azon álláspontja, mely szerint a zsidók idegen elemnek számítanak, létük Szlovákiával és a szlovák kultúrával összeegyeztethetetlen.
2. Saját egyediségük tudata, amely több zsidó generáción keresztül hagyományozódott, és a hasonló magatartás kialakulásához vezetett.

A hagyományok és a környező társadalom közti ellentét azt eredményezi, hogy sokan igyekeznek eltitkolni származásukat, és az „életben álarcot viselő” magatartás egyre több zsidó számára az élet mindennapi realitása marad.

E. Krekovičová egyetlenként „a másik oldal képviselőjeként” szerepel a gyűjteményben, *a Zsidó folklór képe a többségi társadalom szemében* című előadásával. Más európai népek folklórával összehasonlítva a szlovák folklórban az etnikai csoportokkal kapcsolatban kevésbé találhatók élesen megfogalmazott sztereotípiák. A cigányok és a zsidók képe ez alól kivételnek számít.

A szlovák folklórban olyan jegyeket fedezhetünk fel, amelyekben a zsidót szélesebb európai összefüggésekben is eltérőként, „idegen elemként” tartják számon. Ez az idegen „a saját fajtával” szemben mindig rosszabb tulajdonságok hordozója, és mint idegen, eltérő vallásút egyúttal a magasabb társadalmi réteghez „jogtalanul” tartozónak tekintették. A folklóryanag nem tartalmaz kifejezetten antiszemita elemeket, azonban túlsúlyba kerül benne a negatív személyiségjegyek felsorakoztatása. Más közép-európai nemzetektől eltérően ez a folklóryanag a zsidókkal szembeni tolerancia nagyobb mértékéről tesz tanúságot. Ugyanez más etnikumok kapcsán is elmondható (például a cigányokról). A zsidókkal szembeni negatív attitűdök elemzéséből kitűnt, hogy mindezek elsősorban a szociális és vallási gátaknak köszönhetőek, de jelentős szerepet játszanak meglétükben a morális-etikai kifogások is.

A gyűjtemény tanulmányaiban a történelmi adatok összemosisznak a vallási szempontokkal, és az etnikai, kulturális megközelítés nemegyszer az előadók saját személyes tapasztalataival színeződik. A zsidó identitás problémaköre megoldatlan maradt: ennek bonyolultságát illusztrálják azon személyek megjegyzései is, amelyekkel a kötet összeállítója minden egyes tanulmányt kiegészített. A publikált előadások azonban az olvasót mégis arra készítetik, hogy elgondolkodjék a szlovákiai zsidók múltjáról és jövőjéről - és ezzel a kiadvány el is elérte a maga elé tűzött célt.

(Fordította Molnár Imre)

Zita Škovierova

Magosh M. György: Vadfa. Budapest, Múlt és Jövő Könyvek 1994. 257 p.; Mózes Teréz: Váradi zsidók. Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó 1995. 278 p.; A holocaust ötvenedik évfordulójára. Üzenet, XXIV. évfolyam, 1994. július-augusztus, 7-8. szám. 421-484.

A mostanság nagy számban megjelenő zsidó témájú könyvek sorában ezúttal egy önéletrással, egy történelmi tárgyú munkával és egy cikkgyűjteménnyel ismerkedhet meg az olvasó. Az első kettőben közös elem, hogy két közeli város, Debrecen, illetve Nagyvárad zsidó közösségeinek életéről kaphatunk képet belőlük.

Magosh M. György saját életét mutatja be, megismerhetjük, hogy a két világháború közötti időszakban milyen körülmények között nő fel egy szegény, kispolgári zsidó család egyetlen gyermeke. Visszaemlékezése inkább mozaikszerű, emlékei csaponganak, sokszor nehéz eligazodni asszociációira, emléktöredékeire épülő történetei között. Ezekből a töredékekből áll azután valamelyest össze a család felmenőinek életútja, a bádigos, országot járó, vasúti építkezéseken dolgozó nagyapa, a szabómesterséget tanult, Debrecenben letelepedett, erőteljesen asszimilálódott, szociáldemokrata érzelmű apa sorsa. Ugyancsak villanásszerű képeket kaphatunk Debrecen két háború közötti mindennapjairól, üzletek, éttermek, műhelyek működéséről, a bennük dolgozó emberek jellemvonásairól.

A család az apa jó üzleti érzékének és szakmai hozzáértésének következtében fokozatosan kiemelkedett a szegénységből, életformát váltott, nagyobb lakásba költözött, és igyekezett magasabbra kapaszkodni a társadalmi ranglétrán. A lassan felcseperedő fiú

visszaemlékezéseiből - iskolai sikerein, kudarcain, szárnypróbálgatásain túl - némi képet kaphatunk a zsidók és más vallásúak kapcsolatának ellentmondásosságáról, a hűvös távolságtartásról, ellenségeskedésről, ami ezeket a viszonyokat a mindennapok szintjén jellemezte. Bár a család a zsidó gimnáziumba íratta fiát, a vallás iránt mindvégig csekély érdeklődést tanúsított. A körülmények, a családi háttér és a körülmények egyaránt közrejátszottak abban, hogy életének egy időszakában aktív szerepet vállalt egy debreceni cionista (Somér Hácáir) mozgalomban. E mozgalom tevékenységének leírása talán a könyv legizgalmasabb része.

A könyv mintegy fele a második világháborúval, illetve az azt közvetlenül megelőző idővel foglalkozik, a cionisták kivándorlásra való készülődésével, a kétségbeesett munkakereséssel, a munkaszolgálat, szökéssel, bujdosással. Közben megismerhetjük a szerző cionizmusból, illetőleg azt követően a kommunizmusból való kiábrándulásának okait. A történet a háború befejeződésével ér véget.

Természetesen minden ember sorsa érdekes. De mások számára akkor igazán az, ha a saját életét megismertetni kívánó szerző önmagán túl bemutatja az őt körülvevő világot, így adva szélesebb távlatokat saját sorsának is. Magosh M. Györgynek ez megítélésem szerint - nem igazán sikerült. Stílusa nem lebilincselő, művének töredékessége nem válik javára. Így, azon túl, hogy megismerhetjük egy ember küzdelmes életének egy időszakát, ismereteink a könyv elolvasásával a történeti távlatokat, társadalmi összetevőket illetően nem gazdagodnak jelentős mértékben.

Mózes Teréz munkája a nagyváradai zsidóság történetét mutatja be nagy forrásapparátus felvonultatásával. Képet kaphatunk a zsidók Váradon történő megtelepedéséről, a communitas megalakulásáról és megerősödéséről a török hódoltságot követően, végigkísérhetjük a zsidók helyzetét II. József uralkodásának időszakától az emancipációig, megtudhatjuk, hogyan változott jogi helyzetük, milyen szerepet vállaltak a szabadságharcban, milyen volt a hitközségi élet, mit jelentett a zsidó bíró intézménye, hogyan szerveződött közösséggé - elsősorban az oktatás, a Szentegylet és a megalakított kórház által - a nagyváradai zsidóság. A könyv következő fejezetében az első világháborúig tartó időszokról kapunk képet, arról, hogy milyen ellentétek jellemezték a zsidó közösség belső életét, hogyan alakultak a gazdasági viszonyok, s ebben milyen szerepet vállalt a zsidóság, milyen oktatási intézményeket hozott létre és támogatott, hogyan gondoskodott saját közössége tagjairól, milyen szerepe volt a város társadalmi, kulturális életében, a városkép kialakításában. Ugyanezeket a viszonyokat kísérelhetjük végig a két világháború közötti időszakban is, amikor a fasizmus fokozatos előretörése nagymértékben megváltoztatta a váradai zsidó közösségek életét is. A második világháború időszakában, amikor Nagyvárad újra Magyarországhoz tartozott, a munkaszolgálatról, a gettóról, a haláltáborokról számol be a szerző, végül pedig a zsidóság töredékének Váradra történő visszatéréséről, illetve újbóli elvándorlásáról kapunk képet.

Mózes Teréz mindvégig megpróbálja munkáját egyrészt a magyar történeti folyamatokba, másrészt pedig a zsidóság történetébe beágyazni, ez azonban nem mindig sikerül maradéktalanul. Írásában sokszor keveredik a történeti dokumentumok felsorakoztatása és az egyes emberekre való visszaemlékezések bemutatása. Más oldalról pedig olyan - egyébként a magyar zsidóság történetében fontos és meghatározó - eseményeket említ (mint a tisztaeszlári vérvád), amelyeknek Nagyváradhoz semmi köze sem volt. A zsidóság váradai helyzetéről pontosabb képet kaphattunk volna akkor, ha például a gazdasági szerepük bemutatása kapcsán többször viszonyít a nem zsidó lakossághoz is.

Mindezek ellenére Mózes Teréz könyve fontos, hiánypótló helytörténeti munka, melynek segítségével talán az egyik legjelentősebb, legszámottevőbb vidéki zsidó közösség történetét, életét ismerhetjük meg.

Az Üzenet, szabadkai folyóirat a holocaust 50. évfordulójáról való megemlékezéséért több, a zentai, illetve a szabadkai zsidóságról szóló, történeti tárgyú cikket közöl.

Pejin Attila írása Zenta példáján keresztül foglalkozik az antiszemitizmus kérdéseivel. A magyar történelemben ágyazva ismerteti a zentai zsidóság történetét és a különböző időszakokban a helyi antiszemitizmus megnyilvánulásait. Foglalkozik a tiszaezlári vérvádpert zentai kihatásaival, a sajtó antiszemita megnyilvánulásaival és példákat idéz a folklór antiszemita vonatkozásaiból. A cikkből áttekintést kaphatunk a zentai zsidóság gazdasági szerepéről, a helyi közösség belső életéről, az elkülönülés kényszeréről és az asszimiláció korlátozott lehetőségeiről. Írása fontos adalékokkal szolgál a vajdasági kisváros zsidósága történetének és a helyi társadalomban elfoglalt helyének megismeréséhez.

A szabadkai zsidók történetével - nem az antiszemitizmust állítva a középpontba - és a város fejlesztésében betöltött szerepével foglalkozik Dušan Jelić írása. Betelepülésüktől kezdve követi nyomon a zsidóság városban betöltött helyét, az asszimiláció-emancipáció kérdéseit, a helyi zsidó közösség életét. Hosszabb fejezetet szentel a zsidóság és a szabadkai sajtó kapcsolatának. Áttekintésében szól a szabadkai zsidók deportálásáról és a holocaustot túlélők visszatéréséről. A város kb. 6100 főt kitevő zsidó lakosságának mindössze 17,3 százaléka (1050 fő) tért vissza a halál- és gyűjtőtáborokból. Figyelmet érdemelnek a szerző információi az Izraelbe település mértékéről - 1973-ban már csak 298 hitközségi tagot tartottak nyilván -, valamint a megmaradt kis közösség társadalmi-kulturális összetételéről.

További adatokat ismerhetünk meg - ugyancsak Szabadkára vonatkozóan Mirko Grlica tollából, aki az anyakönyvek alapján közli, hogy mire magyarosították nevüket a szabadkai zsidók, valamint Stevan Mačković gazdaságtörténeti tanulmányából, aki a zsidóság szerepét vizsgálja Szabadka fémiparának kialakulásában. Az üzemek, vállalatok ismertetéséből kiderül, hogy a zsidó vállalkozók, iparosok révén - bár a város mezőgazdasági jellege nem volt kérdéses -, Szabadka 1918 után az új államalakulat egyik iparilag fejlett, és a továbbiakban is jól fejlődő településének számított.

Szarvas Zsuzsa

Finnországi kisebbségek - finn kisebbségek. Szerk. Várady Eszter. Budapest, Kalevala Baráti Kör 1994. 106 p.

Egyetlen európai országban sem él homogén népesség, így a kisebbségi kérdés valamennyiünket érint, mégsem értette meg még mindenki, hogy az etnikai kisebbségek és a számukra saját kultúrájukhoz és hagyományaikhoz biztosított jog csak gazdagíthat egy nemzetet.

Finnország egyike azon európai országoknak, amelyeknek pozitív eredményei vannak a kisebbségi kérdés kezelésében, és lehet mondani - megoldásában. Tapasztalatai az öngazgatás, helyi önkormányzat és a területi autonómia terén igen figyelemreméltóak. Az ismertetett kis könyv az 1993 júliusában, a Kalevala Baráti Kör szervezésében Balatonfüreden tartott magyar-finn kisebbségi szeminárium előadásait gyűjti össze, kiegészítve néhány, a kérdéskört teljessé tevő tanulmánnyal.

Az előadások részletesen tárgyalják a finnországi svédek, lappok, oroszok, romák, zsidók, mint etnikai kisebbségek történetét és jelenlegi helyzetét, de még olyan kisebbséggel is foglalkoznak, mint a jelnyelvet használó siketeké.

A kötet másik fele a külföldön élő finn kisebbségek helyzetével ismerteti meg.

Finnországi svédek. Megtudhatjuk, hogy az 1917-ben függetlenné vált Finnországban, az 1870-80-as évek nyelvháborúja után a svéd nyelv egyeduralmát megtörve a finn nyelv vált

nemzeti nyelvvé, de a svéd is használatos maradt szintén nemzeti nyelvként. (A lakosságnak ekkor 12 százaléka volt svéd, ma 4 százalék.)

Az 1922-es nyelvi törvény - melyet több alkalommal módosítottak - személyi és területi elven alapul, tehát a nyelvhasználat joga függ a lakóhely közigazgatási státusától és a polgár anyanyelvétől. Egy helység kétnyelvűségét biztosító kritikus szám jelenleg a 6 százalék vagy 3000 fő. A többségi nyelv a nagyobb létszámú csoporté. Ezt mindenkor a népszámlálásokon regisztrált értékek szerint módosítják. A kétnyelvű helységekből a hivatalos felhívások, közlemények, kiírások, feliratok, utcanévtáblák kétnyelvűek. Ha a terület kétnyelvű, akkor a hivatalnokoknak mindkét nyelvet ismerniük kell. Az alkotmányjogot biztosít mindenki számára, hogy bíróságokon, hivatalokban anyanyelvén intézze ügyeit, és ugyanazon a nyelven kapjon választ, valamint elrendeli, hogy az állam a finn és svéd nyelvű polgárok kulturális és gazdasági igényeit azonos alapelvek szerint köteles kielégíteni.

A parlamenti üléseken mindkét nyelv használható. A hadsereg vezényleti nyelve a finn, de a svéd anyanyelvűeket külön helyőrségekbe hívják be, ide különben sok finn is kéri besorozását a svéd nyelv gyakorlása végett. Az egészségügyben is megkívánják, hogy az alkalmazottak a beteggel anyanyelvén beszéljenek.

Meg kell jegyezni, hogy a törvény betartását sokszor nehezíti a finnek gyengébb svéd nyelvtudása.

Különleges státusa van a svéd lakosságú Åland-szigeteknek, melyet a nemzetközi jog előírásai és a finn alkotmány biztosít. A sziget kulturális autonómiáját kiszélesítették jogi és gazdasági téren is, amelyet mint speciális státust az ENSZ is elismert.

A lapp népesség az északi országokban. A lapp (számi) népesség jelenleg a Kola-félsziget oroszországi részén, Finnország északi részén, Észak-Norvégiában és Észak-Svédországban él. Száminak számít, akinek ez az anyanyelve, vagy legalább egy felmenője beszélt ezt a nyelvet. Ezen alapszik a számi polgár parlamenti választójoga. A számik *öslakos kisebbségek* jelenlegi hazájukban, ezen az alapon szervezkednek és keresnek megoldást problémáikra, a már kihalóban lévő számi nyelv és kultúra ápolásának lehetőségeire, a számi oktatás fejlesztésére.

A finnországi oroszok. Az orosz kisebbség (körülbelül 2000 fő) többnyire emigránsok vagy azok leszármazottainak köréből kerül ki. A pétervári csoport maga is megosztott, többnemzetiségű - balti németek, zsidók stb. Céljuk - a mintegy 50 szervezetük keretei között - kulturális, társadalmi hagyományaik őrzése, szociális felemelkedésük elősegítése.

Romák. A megközelítően 6000 főnyi cigányság-400 éve, amióta itt megtelepedtek - töretlenül őrzi ősi karakterét és kulturális hagyományait. Szokásaik csak a hatvanas években kezdtek némiképp megváltozni, noha már 1809 óta szorgalmazza a mindenkor finnországi kormány a romák asszimilációját. A változás akkor indult meg, amikor kezdtek a városba költözni, és itt letelepedni. Ma a romák mintegy négyötöde jó minőségű lakásokban, megfelelő körülmények között lakik, foglalkoztatásuk és továbbtanulási lehetőségeik azonban még nem kielégítőek. Az 1956 óta működő romaügyi bizottság 18 tagjából tizen a roma népesség képviselői. A hatvanas években mintegy 3000 finn cigány költözött Svédországba.

Zsidók. Az első feljegyzések a zsidókra 1782-ből származnak, az akkori svéd fennhatóság alá tartozó 4 városból, ahol letelepedési engedélyt kaptak. Ma számuk 1000 főre tehető. Teljes állampolgári jogot csak 1918 után kaptak. Az 1918 óta működő kilencéves zsidó iskolában jelenleg 90 diák tanul.

A finnországi nyelvi kisebbségek egyike a jelbeszédet használó *siketeké*. Számuk 5000 fő, de azokkal együtt, akik velük kommunikálnak lehetnek 10000-en. Különleges kulturális kisebbség az övék, saját történelemmel, szabályokkal, szokásokkal és értékrenddel, akiknek különösen szükségük van a többségi toleranciára, támogatásra.

Finnek kisebbségben. Sok száz éve élnek finnek Svédországban, főleg Közép-Svédországban és Stockholmban, ahol kézművesként, iparosként, kereskedőként, hajósként

tevékenykedtek, de leginkább, mint cselédek keresték kenyerüket, aztán az idők folyamán nagyrészt beolvadtak a svéd népességbe.

A múlt század végén a még itt-ott élő finn nyelv kiszorítására intézkedéseket tettek, svédesítették a személy- és helységneveket. Ezen a helyzeten csak 1937-től kezdtek enyhíteni, míg 1957-ben kimondták, hogy nem szabad megtiltani az iskolások körében a finn nyelv használatát. 1968-ban szabályozták a bevándorlók nyelvhasználatát, de a nyelvi kisebbség különleges helyzete mégsem volt biztosított.

1975-ben ismerte el először a svéd parlament a nyelvi kisebbségek létét és jogukat a saját kultúrához. A finn anyanyelvi oktatás a hatvanas években indult be, az általános iskolákban mintegy 30 000 finn anyanyelvű gyerek kétharmada tanul részben vagy egészben anyanyelvén. Néhány egyetemen van finn nyelvoktatás, de anyanyelvükön csak Stockholmban és Uppsalában tanulhatnak a finnek. Kapcsolataikat mintegy 200 helyi és érdekvédelmi szervezetükön, egyletükön keresztül tartják fenn. Több finn helyi rádióadó, heti néhány órás televíziós műsor segíti a nyelvművelést, ami töredéke a finnországi svéd nyelvű műsorok kínálatának. Az utóbbi években a helyzet fokozatosan javul, és valószínű, hogy a finnek 150-200000-es tömege be nem olvadó közösséget alkot, akik őrzik identitásukat, anyanyelvüket és kultúrájukat.

A finn nyelvű *kvének* 1600-1800 között telepedtek meg *Norvégiában*. Az 1860-1940-es évek között erős asszimilációs nyomás alatt éltek, szinte teljesen eltűntek. 1970 óta éled újra nyelvi és kisebbségi létük. 1987-ben alapítják első szervezetüket, kezdenek finnül tanulni az iskolákban. A mai finn nyelvű lakosság többsége az 1960-as évekbeli bevándorló.

Az *inkeri* finnek, akik már a középkorban is a Novgorodi fejedelemségnek fizették adójukat, 1917 után a Szovjetunió fennhatósága alá kerültek. A sztálini éra pillanatok alatt beolvastotta, eltüntette őket. A kisszámú megmaradott egyetlen perspektívája jelenleg is a repatriálás Finnországba.

Az *észak-amerikai* finnek első nemzedéke 1893-1920 között vándorolt be, többségük az Öt-tő vidékére. Később Nyugatra, Délre költöztek. Nyelvüket szabadon használhatják, nagyszámú könyvet, újságot hoznak Finnországból. Mindazonáltal a harmadik generáció már többnyire elveszti nyelvét. Újabb kutatások azt állapították meg, hogy az amerikai finn kultúra mostanra olyan gazdaggá vált, hogy nincs szükség többé a finnországi mintákra, maga is elég sokrétű, értékes, eredeti - egyszóval életképes.

Borsos Angéla

Volodimir Fedinisinec: Isztoricsna metafora professzora Mahocsija, abo Vcsenyij vid Boha (Mágócsi professzor történelmi metaforája, avagy az Istentől elrendelt tudós). Uzshorod, Patent 1995. 272 p.

A magyar-ruszin kárpátaljai kivándorlócsaládban, 1945-ben született Pavlo Robert Mágócsi (Magocsi), a torontói egyetem ukrán-szlovén-tudományi tanszékének vezetője, az egyesült államokbeli kárpáti-ruszin kutatóközpont elnöke jelentős tudományos munkásságot mondhat magáénak. Kutatásainak legfontosabb, mondhatni összefoglaló műve a Cambridge-ben 1978-ban megjelent *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus (1848-1948)* 1994-ben Ungváron ukránul is napvilágot látott. (Figyelmet érdemel továbbá az általa szerkesztett és már megjelent *Kelet-Közép-Európa történelmi atlasza* és a megjelenés előtt álló *Kanada népeinek lexikona* is.) A mű, akárcsak a Mágócsi által képviselt ruszinság-történelmi irányzat élénk vitákat váltott ki. Ami talán nem is meglepő, elsősorban nem tudományos, hanem *politikai* természetűeket. A ruszin önazonosság kérdése ugyanis Ukrajnában - különösen Galíciában és Kárpátalján -, ma mindenekelőtt politikai tartalmat hordoz, s ennek megfelelően

gerjeszt indulatokat. Úgy tűnik, még jó ideig a tudománytól idegen felhangok fogják kísérfni ezt a vitát.

Volodimir Fedinisinec, az Ukrajna-szerte ismert ungvári költő, író, újságíró, kritikus, műfordító és etnográfus bár eddigi műveit ukránul írta, a ruszin különösség híve. E felfogás követői az ukrántól eltérő önazonosságot vallanak magukénak, szemben azzal a kulturális és politikai koncepcióval, amely a Kárpátalján, Kelet-Szlovákiában, a romániai Máramarosban élő szláv népességet az egyetemes ukránságtól csak szokásaiban és nyelvjárásaiban különböző etnikai csoportnak tekinti. A szerző huszonegy „paragrafusból” álló esszékötete poézis és tudományosság ötvözete. Nem pejoratív értelemben használjuk a kifejezést: a kötet hódolat Mágócsi professzor munkássága előtt, a ruszin identitás történelmi-politikai és kulturális propagálása, valamint a szerzőnek, mint „kisebbségi mindenesnek” bemutatása. Boldogabb tájak közönsége akár mosolyoghatna is azon a helyenként túlfűtött lelkesültségen, amely Fedinisinec művét áthatja. A szülőföldön és a környező országokban, valamint a nagyvilágban élő és egykor élt „nagy ruszinok” elősorolásán, a „néplélek” idealizálásán, a fájdalmas múlton és a nehéz jelenen való borongáson.

Vegyük azonban figyelembe, hogy az önálló nemzetiségi és politikai szubjektumként csak a múlt század közepén színre lépő ruszinság több állam fennhatósága alatt (Osztrák-Magyar Monarchia, Csehszlovákia, Magyar Királyság, Kárpátontúli Ukrajna, Szovjetunió, Ukrajna) napjainkig sem tudta megvalósítani politikai törekvéseit. (A ruszofil irányzat vezére, Dobrjanszkij Adolf már 1861-ben az oroszoknak deklarált ruszinság számára területi, önkormányzati, oktatási és egyházi autonómiát követelt.) Politikai mozgalmak, a kárpátaljai *Kárpáti Ruszinok Társasága*, a szlovákiai *Ruszin Újjászületés Társaság* (Rusinska Obroda) a szerveződés szakaszában tartanak, vezetőik pedig nem kimondottan reálpolitikusok. Mindezekhez a ruszinság pillanatnyilag a nyelvi ébredés korában van, egyelőre nem rendelkezik egységes irodalmi nyelvvél. Folyamatban van a kárpáti-ruszin nyelv grammatikájának megalkotása: Szlovákiában ezen Jurij Panyko és Stefán Bunhánics, Lengyelországban Miroszláv Hemják, Kárpátalján pedig Ihor Kericsa dolgozik. A ruszin nyelv szótárához maga Fedinisinec is gyűjt anyagot, jelenleg 50 000 szócikknel tart. A ruszin nyelvi mozgalom jelenleg azon az állásponton van, hogy a különböző nyelveken magyarul, angolul, lengyelül stb. - író ruszin alkotók az egyetemes ruszin kultúra elidegeníthetetlen részei.

Mágócsi nem hirdetett politikai programot, ellenfelei azonban annak tekintik azt a történelmi kutatásokkal megalapozott felfogását, hogy a ruszinság történelmi útja, kulturális tájékozódása, szellemi és tárgyi kultúrája, vallása és nyelve eltér a többi keleti szláv népességétől. A nemzettudat szempontjából egyébként sem az a legfontosabb, hogy mások minek tartanak egy közösséget, az a perdöntő, hogy azok minek tartják magukat. Ez természetesen nem illeszthető be abba a politikai képletbe, amely a ruszin lakosság szálláshelyét, Kárpátalját a jelenlegi ukrán történelmi felfogás szerint a Kijevi Rusztól eredeztetve ősi ukrán földnek tekinti. Ellenfeleinek érvrendszere így szinte magától értetődően a politikai rágalmak eszköztárából táplálkozik. Fedinisinec „személyekre bontva” hosszasan idézi ezeket a vádakakat. Ezek szerint a torontói kutató a szeparatizmus szálláscsinálója, Moszkva, Prága és Budapest ügynöke, a hegyi-karabahihoz, a krímihez és a dnyesztermellékihez hasonló konfliktusok előkészítője, a független Ukrajna ádáz ellensége. Az ungvári költő sem marad adós a viszontválasszal: a bírálók az ukrán függetlenség kikiáltásáig meggyőződéses kommunista kollaboránsok, KGB-ügynökök, az ukrán és a ruszin nemzettudat gátlástalan elnyomói.

Posztkommunista társadalmakban az efféle vádaskodások nem szokatlanok, s ráadásul nem nélkülözik a valóság elemeit sem. Esetünkben a ruszin identitás ellenzőinek jelentős része a vádak nyugodtan magára vonatkoztathatja. Nem makulátlanok azonban a jelenlegi ruszin mozgalom egyes vezéralakjai sem - itt a recenzens nem Fedinisinecre gondol -, hiszen mai ellenfeleikkel azonos politikai rendszerben élve olykor azokkal azonos oldalon állottak.

Ezeket túl egy-egy kalandor jellegű politikai megnyilvánulással mintha éppen deklarált ellenfeleik kezére játszanának. Ebben a tudománytól igen távoli csetepatéban egyedül Mágócsi mondhatja tisztának magát, még akkor is, ha művei manapság politikai viharokat kavarnak, hiszen a történeti tények akkor is tények maradnak, ha éppen nem felelnek meg egy-egy divatozó ideológiának.

Ha nem állna fenn az az érdekelttségünk, hogy Ukrajna közvetlen szomszédunk, s Kárpátalján a ruszinok mellett magyarok is élnek, akár a páholyban ülők nyugalomával szemlélnék a botrányos elemekkel tűzdelt duellumokat. Nem ülünk azonban páholyban, ezért az az érdekünk, hogy az ottani feszültségek minél hamarabb elcsituljanak, s a tudomány választassék el a politikától. A megérdemelt tudósi teljesítmény méltatásán túl ez Fedinisinec munkájának egyik fő mondanója.

Tóth István

Bence Lajos: Írott szóval a megmaradásért (A szlovéniai magyarság 70 éve). Lendva - Lendava, Hazánk Könyvkiadó Kft. (Győr) 1994. 148 p.

A szlovéniai magyarság helyzetéről, összehasonlítva más határon túli kisebbségünkkel, viszonylag kevés publikáció jelent meg Magyarországon, nem is beszélve összefoglaló monográfiáról. Főbb okai ennek valószínűleg a kisebbség csekély létszáma és a Romániához vagy akár a volt Jugoszlávia más területein élőkhez képest jó helyzete. Éppen ezért hiánypótló Bence Lajos majd 150 oldalas műve, amely 1918-tól 1993-ig tekinti át a muravidéki magyarok politikai és kulturális állapotának változásait, különös tekintettel a szinte semmiből megteremtődő irodalmi életre. A Göntérházán 1956-ban született szerző maga is tevékeny részt vállalt ez utóbbiból, mint szerző és szervező, de főként mint a szlovéniai magyar irodalomtörténet és kritika megalapozója (úttörő jelentőségű munkája az 1987-ben Muraszombaton jelent meg *Prekmurska madžarska književnost Muravidéki magyar irodalom 1945-1987* címmel).

A könyv két főbb részből áll. Az elsőben rövid áttekintést kapunk a kisebbség jogi és gazdasági helyzetének változásairól, demográfiai fejlődéséről, oktatásügyéről, sajtójáról és tömegtájékoztatásáról az elmúlt hetven évben. A Muravidék a Monarchia idején is elmaradott területnek számított, helyzete azonban még tovább romlott Trianon után, amikor az új délszláv állam határai elszakították a természetes gazdasági kapcsolatokat Zala megye felé, miközben Szlovénia felé híd sem létezett a Murán keresztül. Újabb nehézséget jelentett a hatalom erőszakos szlovénítési politikája, amely a magyarokon kívül a magukat vendnek tartó őslakosokat is sújtotta. Ezen tényezők és az értelmiség csaknem teljes hiánya, a nemzetiségi iskolák és sajtó gyors elszorítását okozták. Az 1941-1944 közötti visszacsatolás csak időlegesen javította a magyarság helyzetét a Mura mentén, a titói Jugoszlávia fennállásának első évtizede újból szinte kilátástalan helyzetbe sodorta a kis létszámú és anyaországától a politika szeszélyéből teljesen elzárt kisebbséget. Az 1959-ben kezdődő és a hetvenes évekre kiteljesedő szlovéniai nemzetiségpolitikai változások elemzése alkotja a kötet egyik legérdekesebb részét. A községi nemzeti bizottságok, majd 1975-től a nemzetiségi öngazgatási érdekközösségek Lendván és Muraszombaton hatékonyabb fórumot biztosítottak a kisebbségi érdekvédelem számára, de a szlovéniai magyarság politikai aktivizálására már a kommunista rendszer jellegéből adódóan is csak korlátozottan voltak képesek. Bence Lajos a legnagyobb hiányosságot abban látja, hogy a nemzetiségi érdekközösség tevékenységi köre csak a „folklórvédelemre” (kultúra, oktatás, nyelvhasználat) terjedt ki, és nem szólhatott bele, például a kisebbség létét messzemenően befolyásoló gazdaságirányításba. A rendszerváltozással és Szlovénia függetlenné válásával tágultak ugyan a lehetőségek, de nőtt a

nemzetiségi politikusok felelőssége is. A többségi szlovén nép és az anyaország támogatása mellett a helyi magyarságjövője a szerző szerint leginkább attól függ, „milyen mértékben tudja kihasználni alkotmányos jogait, és mennyire tud a megváltozott viszonyok között saját sorsának irányítójává válni.”

A demográfiai áttekintésben Bence Lajos leginkább az elmúlt évtizedek nagyarányú (1981 és 1991 között 11,4%-os) népességcsökkenésének okait keresi. Az alacsony népszaporulatot a rossz gazdasági helyzettel és pszichológiai okkal magyarázza (történelmi kiúttalanság-érzet, elkényelmesedés, öntudat hiánya). A szórványhelyzet és az iparosításból következő szlovén bevándorlás - például Lendvára -, felerősíti a kisebbség asszimilációját. A gazdasági okokból történő kivándorlás (vendégmunka) is a magyarság demográfiai veszteségeit növeli. Mindezek eredményeképp a magyarok falvak elnéptelenednek, és a szlovéniai átlagot meghaladóan előregekednek.

Az oktatásügyről szóló részből az európai viszonylatban egyedülálló kétnyelvű iskolarendszer elemzését emelném ki. Bár Bence a muravidéki magyarság kis számából kifolyólag ezt az oktatási formát tartja egyedül járható útnak, rámutat a szisztéma hiányosságaira is. Az alsó fokú oktatásban ugyan kézzelfoghatóak voltak az eredmények, de már a felső tagozatban problémákat okozott, hogy a magyar nyelvű terminológia átadásán kívül szinte kizárólag szlovénül folyt az oktatás. Csak késve és hiányosan épültek ki a hasonló közép- és felsőfokú továbbtanulási lehetőségek is. Gondot okozott a megfelelően képzett tanerő és módszertani útmutatás hiánya is. De a legnagyobb hiányt a szerző abban a mulasztásban látja, hogy a kétnyelvűséget az iskolán kívülre nem terjesztették ki, amely így megmaradt „iskolás fogalomnak.” Ennek ellenére Bence a fő veszélyt a beiratkozó tanulók számának folyamatos csökkenésében látja, s ez a kétnyelvű oktatás elsorvadásához vezethet.

A kisebbségi sajtóról szóló fejezet a két háború közti viszonytag rövid életű próbálkozások bemutatása után az 1956-tól mellékletben, 1958-tól önállóan megjelenő *Népújság* történetével foglalkozik. Az újság alapításában központi szerepet játszott Vljaj Lajos, a kor vezető kisebbségi politikusa, akinek sorsában Bence kiemeli a tragikus elemeket: minden jóakarátú igyekezete ellenére a szlovén politikusok számára túlságosan magyar érzelmű volt, honfitársai viszont a kommunista ideológia helyi szócsövét látták benne. Ez a kettősség az új lap fogadtatására is kihatott. A kevés előfizető mellett a legfőbb problémát a képzett magyar újságírók hiánya okozta, amit csak vajdaságiak alkalmazásával lehetett megoldani. Természetesen ezen nehézségek az újság színvonalára is kihatással voltak. Bence a lap egyik legnagyobb fogyatékoságának a kritikai szellem szinte teljes hiányát tartja, s így a *Népújságot* szerinte a kilencvenes évekre politikamentes „családi lappá” nyomorították. A hasonló problémákkal (szakember és pénzhiány) küszködő kisebbségi nyelvű rádiózásnál és televíziózásnál, szerzőnk kiemeli a lendvai MTV átjátszótorony jelentőségét, ami akkor biztosította a helyi magyarság anyaország felőli tájékozódását, amikor például Erdélyben a hatalmi szervek a Magyarországra felé irányított antennákat is leszerelték.

A kötet második része a szlovéniai magyar irodalmi élet fejlődését mutatja be. Bence különösen fontosnak tartja azt a „görcsös igyekezetet”, amelynek eredményeképp a hetvenes évek végére az egyetemes magyar irodalom egy új ága teremtődött meg. A szerző azért tanúsít kiemelkedő fontosságot a muravidéki magyar irodalom megszületésének, mert annak nyelvmegőrző, identitáserősítő szerepe van, „s ez által a beolvadás elleni harc egyik leghatásosabb fegyverének tekinthető, főleg itt, Közép-Kelet-Európában.” Bence kitekint a 16. századi és 20. század eleji helyi irodalmi előzményekre is, hogy ezzel a muravidéki magyar irodalom hagyománynélküliségét cáfolja. Ugyanezen okból ismerteti a környéken született, de Magyarországon alkotó Pável Ágoston munkásságát is, akinek nagy szerepe volt a szlovén és magyar nép közötti első hídverési kísérletekben a két háború között. Maga, a szlovéniai kisebbségi magyar irodalom története Vljaj Lajos 1961-es verseskötetétől számítható. Ugyancsak ezekben az években indult a *Naptár* című évkönyv, amely

fokozatosan a szlovéniai magyar irodalom legfontosabb orgánumává vált. Bence ezek után korszakonként a fontosabb alkotók munkásságának ismertetésével vázolja fel az irodalmi élet kibontakozását a Muravidéken. Így ismerkedhetünk meg az 1972-ben megjelent *Tavaszcímzés* antológia szerzőivel (Szunyogh Sándor, Varga József, Szomi Pál), a zalai és vasi írókkal közösen 1979-ben kiadott *Összhang* nemzedékével (Báti Zsuzsa, Sz. Kanyó Leona, Bence Lajos, Gábor Zoltán), a nyolcvanas évek kiútkeresésével és vitáival, majd az 1989-ben rendszeresen meginduló *Muratáj* irodalmi folyóirattal, mely utóbbiban szerzőnk főként a kritikai tartalmú írások megjelenését üdvözli. Felhívja a figyelmet azonban a nyelvi és lektorálási hiányosságokból keletkező hibákra, és a provinciális szint meghaladására tett kísérletek nehézségeire is.

A könyv befejező részében Bence a Muravidéken és a Muravidékről megjelenő tudományos irodalmat és annak alkotóit mutatja be, beleértve a szlovén és a magyarországi szerzők munkáit is e témában. A kötetet fényképes illusztrációk egészítik ki, és ami még fontosabb, részletes bibliográfia a szlovéniai magyarságról szóló és az 1945 után Szlovéniában magyarul megjelent írásokról.

Bence Lajos féltő aggodalommal szemléli népe sorsát. Művében ezért helyezi középpontba azt, ami a muravidéki magyar kulturális törekvések lényege is: a helyi magyar kisebbség megmaradását. Ez alapján elemzi a Muravidéken az utóbbi hetven évben lezajlott politikai, gazdasági és kulturális változásokat, és értékeli a szlovéniai magyar irodalom eredményeit. Mindezt tárgyilagos józansággal, szókimondással, de sértő szándék nélkül cselekszi, hogy ezzel is a magyarság jobb önismeretét, identitástudatának fejlődését szolgálja.

Varannai Zoltán

Andruška, Peter: Literárna tvorba Slovákov z Dolnej zeme. Bratislava, Vydavateľstvo ODKAŽ 1994. 168 p.

A szlovák irodalomnak az 1989-es rendszerváltást követően is maradt egy „mostohagyermek”, mégpedig a Szlovákián kívüli, kisebbségi szlovák irodalom. Az irodalomon kívüli, főként nemzetiségpolitikai szempontok túlsúlya miatt ez a terület mindmáig „terra incognita” a szlovákiai olvasóközönség, sőt a szakemberek számára. Igaz, az anyaország érdeklődése lassan élénkülni látszik: *Az alföldi szlovákok irodalma* címmel tavaly Pozsonyban megjelent az első olyan mű, amely abból indul ki, hogy Szlovákiában is természetes igénynek kell lennie a határon túli kisebbségi szlovák irodalom megismerése. Bár sajátos jelenségről van szó, nem lehet csupán egzotikumként kezelni, mert a szlovák irodalom szerves része és gazdagítója. Míg azonban az alföldi irodalom évtizedekig az elszigeteltség érzésével küzdött, a pozsonyi irodalmi életet az érdektelenség, a kerülgetés jellemezte. Kivételt többnyire csak a tárgyalt könyv szerzőjének, Peter Andruškának (1943) lelkiismeret-ébresztő írásai jelentették.

A tornóci születésű szlovák író már régóta foglalkozik a törökök kiűzése után az Alföldre települt honfitársak irodalmával, akik az első világháború után a három országnak (Jugoszlávia, Magyarország, Románia) osztott régióval együtt háromfelé szakadtak. Az ancien régime idején is, amikor még nem volt „napirenden” a kisebbségek kérdése, biztos tájékozottsággal válogatták ki írásműveik legjobb szemelvényeit, hogy aztán pozsonyi irodalmi lapok hasábjain lássanak napvilágot. Andruška komoly előtanulmányok után készítette el öt fejezetből álló, hiánypótló esszékötetét, egyben megírta az alföldi szlovák irodalom első komplex történetét. A bio- és bibliográfiai adatokkal teli könyvből nem maradtak ki az eddigi lényeges értékelések sem, így amit a szerző állít, precízen kiválasztott és bőséges idézetekkel támasztja alá.

A bevezető részben Andruška (kötetének elsősorban informatív szerepet szánt) azokat a forrásanyagokat gyűjtötte egybe, amelyek az alföldi szlovákok életét, történelmét, gazdaságát, hitéletét, néprajzát, neves személyiségeit, nyelvi sajátosságait, amatőr színjátszását vagy kultúrájának bármely más területét mutatják be. Nélkülük ugyanis nem érthető teljes mélységében az irodalmi alkotások háttere, atmoszférája, gondolatvilága. Andruška a kisebbségi témákkal kapcsolatos publikációkban is otthonosan mozog. És mivel a magyar és a szlovák irodalomra egyebek mellett abban is rokon, hogy mindkettőnek jelentős az országhatáron túli irodalma, magyar szerzők közül Czine Mihályt, Gárt3mbei Andrászt, Kiss Gy. Csabát és Pomogáts Bélát emeli ki, úgy is, mint akik a „hegy túloldalán” előtte jártak.

Az alföldi szlovák írók egyik legfontosabb közös jellemzője a hármas kötődés: az anyanemzethez, az országhoz, amelyben élnek és saját nemzetiségi közösségükhöz (igaz, a sorrend kérdésében eltérnek a vélemények). Van azonban egy alapvető eltérés is: a nemzetiségi problémakör - direkt módon - leginkább a magyarországi szlovák irodalmat foglalkoztatja, a románait csak ritkán, a vajdaságit pedig egyáltalán nem. Nem véletlen tehát, hogy Andruška - az okokat keresve - a második fejezetben kiemelt figyelmet szentel a hazai szlovák prózáíróknak (I. Fúziková, M. Hrivnák, O. Kníchal, P. Kondač, A. Medved', Z. Bárkányi-Valkán) és költőknek (J. Dolnozemska, M. Fazekasová, I. Fuhl, A. Kormoš, G. Papuček, P. Samuel, J. Szabo). A nagyobb odafigyelést azért is tartotta szükségesnek, mert a magyarországi szlovákok irodalmáról nem született sem irodalomkritikai, sem irodalomtörténeti tanulmányok (a fejlettebb vajdasági szlovák irodalmának ezzel szemben „saját” irodalomtudásai vannak). Megértéssel és jóindulattal elemez szinte minden egyes alkotót (sajnos, egyre kevesebben írnak) és kötetet (számuk közel negyvenre tehető). Persze tudja, hogy ezek a munkák színvonalukban sok kívánnivalót hagynak

hátra. Ám azt is látja, hogy ez az irodalom - az 1978-at követő fellendülés után ma talán a legnagyobb válságát éli. Pontos leírást ad a magyarországi szlovák közösségről, amelyet az elmúlt évtizedek már amúgy is meggyöngítettek. Andruška megemlíti: a lakosságcsere során főként az értelmiség távozott Szlovákiába, így az erős magyarságtudatú környezetben a szlovák kisebbség elveszítette immunitását az asszimilációval szemben. A szerző alighanem a lényegre tapint rá: ennek az apró írói társadalomnak a problémái mindenekelőtt erkölcsiek! Az íróportrék között több példát is találunk arra, hogy más alföldi szerzőkhöz sem volt mindig kegyes a sors (a nagylaki Ondrej Ótefanko a román diktatúra utolsó tíz évében nem jelentethette meg minden versét, Paľo Bohuš vajdasági költő, orvos az ötvenes évek első felében szlovákiai börtönök lakója volt), mégis jelentős irodalmi eredményeket mutattak fel.

A nemzetiségi identitás erősítésének igyekezete vitathatatlan pozitívuma a magyarországi szlovák irodalomnak, véli Andruška, de rögtön hozzá is teszi: ezért elég nagy árat kell fizetnie. Az „aktuális kérdések” gátolják a szerzőket, hogy a művészi igényességre, nyelvi és formai megmunkálásra is odafigyeljenek. Andruška Rudolf Chmel irodalomtörténész figyelmeztetését idézi: egy irodalom nem mérheti teljesítményét a végtelenségig csupán önmagával. Az izoláltság ugyanis törvényszerűen jelenti a színvonal csökkentését. Mint érték kategória a nemzetiségi irodalom is akkor jelent pozitívumot, érvel a szerző, ha szellemi teret tágít, ha önmagát gyarapítja és másokat is gazdagít.

Andruška természetesen érzékeli a nemzetiségorientált, közösségük minden nyűgét személyes sorsként megélt, népi kultúrára támaszkodó írók és a tágabb atmoszférában gondolkodó alkotók közötti különbséget. Ez utóbbiak első próbálkozásaik után rendszerint elhallgattak, a szerző nem részletezi, miért. Aki sejti, mennyire fogadott volna el ez az irodalom például egy tisztán pszichológiai témájú művet *miénknek*, sejti azt is, miért nem tudtak kinőni ebből a közösségből a romániai szlovákokéhoz (központjuk Nagylak) hasonló, erős cél- és öntudattal rendelkező személyiségek.

A kétkultúrájúság „sem itt, sem ott” állapotát (amikor a nemzetiségi író sem hazája, sem anyaországa irodalmában nem találja a helyét), a nagylakiak az „itt is, ott is” jelenlétre változtatták. 1969-ben irodalmi kört alakítottak. Maroknyi ember igen gazdag irodalmat teremtett meg, amely „nagylaki jelenség”-ként került a könyv harmadik fejezetének címébe. Maguk a romániai szlovákok is rendkívül fontosnak tartják, hogy irodalmuk nem viselte magán a kisebbségi komplexus jegyeit, s tudatosan vallotta: az irodalmi mű nyelve elsősorban művészi és nem nemzetiségi. Andruška nem hagyja említése nélkül azt sem, hogy a nagylakiak (a vajdaságiakhoz hasonlóan) nem zárkoznak el semmilyen irodalmi bekapcsolódási lehetőségtől: a bukaresti Kriterion könyvkiadó *Variációk* című almanachjával, saját versválogatásaikkal és fordításaikkal folyamatosan jelen vannak a romániai irodalmi folyóiratokban és könyvkiadásban (a hazai szlovák írók mintha nem is keresnék a magyar irodalmi lapokban való publikálási lehetőséget!). A nagylakiak nem fecsérlik energiájukat meddő politizálásra, míg a magyarországiak java része a nemzetiségi politikától várja a problémáinak megoldását.

Kétszáz éves irodalmi múltjuknak (is!) köszönhetően a vajdasági szlovákok természetesnek tartják jelenlétüket soknemzetiségű környezetükben. A könyv negyedik fejezete annak bizonyítéka, hogy övék a legszínvonalasabb alföldi szlovák irodalom. Andruška egymás mellé állítja a szívós, szorgalmas, önállóan gondolkodó, identitását őrző és szabadságszerető vajdasági szlovákságot és a magas piedesztálról letekintő anyanemzetet, amely ily módon „nyugtázza”, hogy közreműködése nélkül határain túl is értékek születnek. Andruška a vajdasági írók példáján illusztrálja leginkább Pozsony adósságát velük és aláértékelt műveikkel szemben (Szlovákiában 1993 végéig mindössze 13 szépirodalmi kötet látott napvilágot alföldi szerzők tollából, ebből kettő volt magyarországi szlovák. A pozsonyi ESA Kiadó jóvoltából tavaly megjelent az *Alföldi szlovák írók szótára*.)

Az anyaország érdeklődésének hiánya persze leginkább magukat az alföldi írókat foglalkoztatja. A „szívélyes” közömbösséget, udvarias vállon-veregetést és előítéleteket főként a vajdaságiak sérelmezik, és okkal: a 20. század szlovák költészetének legteljesebb antológiáját például Vít'azoslav Hronec állította össze Újvidéken.

A zárófejezet alábbi soraiban Andruška a nemzetiségi irodalomnak egy tipikus folyamatát fogalmazza meg: „A jó szerzőnél a nemzetiségi hovatartozás bizonyítéka a nyelv... A nyelv erejében és lehetőségében való hit megszabadítja a vágytól, hogy nemzeti vagy nemzetiségi elven álló kizárólagosságát demonstrálja, deklarálja”.

Végül arra a kérdésre, miként is lehet nemzetiségiként egy irodalomnak megmaradnia, Andruška - sok egyéb mellett - a már említett hármassal kötődéssel válaszol, amelynek aligha akad alternatívája.

Haluska Veronka